

Марина НОВИКОВА

ІНШОЛОГІЯ: ДОСВІД С.С. АВЕРИНЦЕВА

Обставини завадили мені бути присутньою на міжнародній конференції “Сім’я в постатеїстичних суспільствах”, яку проводили Києво-Могилянська академія і журнал “Дух і літера” під егідою С.С. Аверинцева. Не маючи сумніву у плідності конференції, я намагалася брати участь у ній заочно. Перечитувала й перегортала в пам’яті праці С.С. Аверинцева – передусім, його статтю “Шлюб і сім’я”. Перечитувала також, перегортала свій (здебільшого гіркий) досвід спілкування з Іншим та Іншими; але також не могла не думати про досвід мого покоління, покоління “поствідлиги”, і мого простору: Криму, України, Східної Європи і Чорномор’я-Середземномор’я; тим паче не могла не бачити “очима душі” своїх старших (за спорідненістю і за наставництвом) і своїх молодших – учнів і студентів, передусім. Тому мій “текст здалеку” прошу прийняти (за Джауфре де Рюделем) як “любов здалеку” – і як мішаний, сповідально-педагогіко-метафізичний жанр.

Одна думка С.С. Аверинцева уявляється мені “ядерною”: і в розумінні її центральності для предмета нашої зустрічі, і в розумінні енергії, яку ця думка випромінює. Думка приголомшливо проста. Ніякої суто родинної християнської педагогіки, етики, навіть онтології не існує. Прикладаючи святоотецьке визначення: всім, хто претендує на звання християнина, належить перебувати водночас “поза миром” (а отже, і “поза” сім’єю), але “для миру” (а отже, і для сім’ї); “поза Іншим” (а отже, і близьким), але й для нього – аж до самовіддачі без останку: “життя за други своя”, “душі за ближнього свого”.

От і все. Така “іншологія” християнства – найбільш інтимно-особиста і найбільш “космологічно”-вселенська.

Із різного роду біографічних і професійних причин мені довелося працювати із психотерапевтами: як із старомодними психоаналітика-

ми, так і новомодними гештальтистами. Православна за вихованням, філолого-компаративіст за освітою, – я опинилася в їхньому стані явно на ролі вивідача, лазутчика. (Дивно, чому ніхто з християн-філософів досі не порівняв “душознавства” із святоотецьким Переданням, включаючи чернечий досвід із “психотехнікою” від Юнга і Фрейда до Перлза і Женжеров.) Але треба визнати: робота в режимі гештальту (лев’яча частка якої припадає саме на родинні драми й проблеми) дечого навчає. Зокрема, того, що “розум,” “серце” і “плоть” (по-святоотецькому; або “свідомість”, “підсвідомість” і “несвідомо-тілесне”, по-психоаналітицькому) становлять певну школу чесності. Тіло, зі своїми відчуттями, не бреше ніколи. Емоції не брешуть, але “грають”; вони не стільки балакучий парламент (образ С.С. Аверинцева), скільки театр одного актора. Зате розум, рацію – брехливий до неймовірної винахідливості.

Тому духові й плоті, відчуттям і сумлінню легше разом прийти до істини; емоціям, за Рональдом Рейганом, “*doveгуaj по proveгуaj*”; розум і перевіряй, та все одно не довіряй.

І ось – мій образ – відчуття контакту з Іншим: вихід з Єгипту і перехід через пустелю.

І ось – три почуття, що змінюють одне одне, як три етапи цього шляху. Туга. Гнів. Терпіння.

Сім’ю, затишок родинної любові – С.С. Аверинцев не раз порівнював із печерою. Образ всесвітньо-міфологічний; медики пояснюють: пренатальний, “печера” утроби, за Цветаєвою. Чому ж “мати” – також і *пустеля*? Чому “синівство” біблійного народу й “вітцівство” біблійного Бога перевіряються-підтверджуються пустелею?

Відповідь швидка, зрозуміла кожному: початок. Відрив. Пустота як чистота; з чистого аркуша все – від історії Авраама і Мойсея до історії кожного з нас, що йде у відрив. Молодята тут мало відрізняються від “нових українських” (або “нових кримських”); молодогегельянці – від хлопчаків у дворі; а всі разом – від перших авраамітів або перших християн.

Відповідь друга: туга. Пустеля зненацька усвідомленої самотності. *Межа*, яку доводиться перейти. Звідси – той самий “тонус” (“тонус покаяння”), про який сказано у С.С. Аверинцева: тим, що підвладні пристрастям, знайти шлях до спасіння вдавалося, тепло-холодним – ні. Тонус не той.

Психіатри (особливо ті, що працюють із молоддю) говорять про нову – “безбарвну” – хворобу. Була “біла хвороба”: приходить пацієнт, у нього все о’кей, всюди успіх, тільки в авто сісти чомусь боїться. Потім була “чорна хвороба”: демонізм, “evil for all”, – а ночами ридають ридма... Та цих (стверджували мої співбесідники) “розітнути” ще якось можна: під білим пластиком успіху, під чорною шкірою демонізму – гаряча душа, що стогне...

Тепер ідуть інші. Їх “розітнеш”, а всередині щось безбарвне. Безтемпературне. Працювати ні з чим!..

Чи є цей “тонус покаяння”, ця туга відриву від минулого в наших родинах? Чи ми хочемо розпочати з безбарвності – з “комфортності”?..

Відповідь ще швидша і ще звичніша – святоотецька. Пустеля туги – сигнал вичерпання своїх сил. Усіх сил, – але *своїх*. Своїх, але *сил*, а не драглистих “мрій” або “настроїв”.

Улюблений приклад – із проповідей митрополита Антонія Сурозького: про його тезку, “отця пустинножителства” Антонія Великого. Як кликав той Бога у самотині і всепокинутості своїй; як плакав, кричав, падав ниць. А коли знеміг, простогнав: “Де ж ти, Боже?” – і побачив. І почув: “Я весь час був поряд із тобою”. – “Чого ж ти не відзивався?” – “Я радів твоїй боротьбі і не хотів віднімати від тебе твоєї перемоги...”

Чи готові ми в наших родинах до такої боротьби і до такої перемоги?..

Відповідь, для мене остання і найвища: туга – ціна гріха. Хто не відав її, не відчув мозком кісток своїх: ніхто тобі не ближній – ні брат, ні сват, ні чоловік, ні дружина, ні друг; ніхто не може (або не хоче) зняти з тебе тягар тебе самого; нема на землі любові, бо (полермонтовськи) любити на час – нудно, а вічно любити – неможливо; хто, – повторю, – не пережив “по-дитячому” цього жаху, той не знає з власного досвіду, що таке гріх. А гріх – саме це. Світова відторгненість і покинутість. Саме це – відчуття гріха, а все останнє – міркування з приводу гріха. Як же відчутти жах богопокинутості, не відчувши жаху людинопокинутості? А без цього, подібно до того, хто тоне, – як, не відштовхнувшись від дна, сплисти на поверхню?..

Каюсь. Не вірю у щастя сімей, які не пройшли через таку тугу. Міра її – для мене мірило “сердечних мук” і надій на майбутню любов.

Тут я зроблю відступ – про С.С. Аверинцева.

Ті, хто жив в епоху розвиненого “застою”, пам’ятають з’явлення С.С. Аверинцева світові й Риму. (Хоча б і Третьому.) Соціал-утопізм “комісарів у запорошених шоломах” і комунізму, “як у вісімнадцятому році”, впливав уже з наших постсоветських звивин. А вище за соціологію розташовувалась тільки філософія. (Далі – міфологія, але до неї дійде у 1980-і; далі – страшно вимовити – лишалась тільки “метафізика”. Просто про особисту зустріч із Богом замислювалися неабиякі сміливці.)

Отже, філософія. Ішли (перефразовуючи Тичину) один у Фрейда, інші у К’єркегора, а третій “линув, де орли”, типу Михайла Лівшиця: короткий курс модернізму в упаковці “чому я не модерніст”. Філософи перебували на статусі пророків, а філологи, які про них писали, – на статусі євангелістів.

У чому ж була тоді сенсаційність саме С. С. Аверинцева? Дозволю собі автоцитату: “Молодий тоді безумець-академіст незворушно і з дивовижною ерудицією зіставляє “образ Зевса” в еллінській релігії (це можна) – з ким? З “образом Христа” і “образом Ягве”. Цитує Книги Пророків і кондаки Романа Солодкоспівця так, мовби Ісайю або Солодкоспівця можна купити в книгарні за рогом”. (“Христос, Велес – і Пілат”) (“Новий мир”, 1991, № 6, с. 243).

Зустріч з Аверинцевим стала нашою – і моєю – зустріччю з Іншим. Але й з Іншими: іншими нормами – від архаїчної лютості до християнської покірливості, “благоутробія” Божого.

Чи я знала про них? Вихована віруючою бабусею і філологічною матір’ю (її дисертації про Есхіла опонував А.Ф. Лосєв) – так, знала. Однак до С.С. Аверинцева особисто не переживала. І не я одна.

На що вже антипатетичним був мій наставник із теорії перекладу, лєнінградський професор Юхим Григорович Еткінд: пересмішник всіляких доктрин усіх часів і народів, – і той при мені вигукував захиляючись про статтю С.С., про діалог еллінства – юдейства: “Стаття сліпуча! Я про це С.С. навіть листа написав”. (Чи зберігся він?).

Ті статті відіграли – тепер уже важко уявити собі яку, – роль у “родинному вихованні” советських євреїв. (Була така – особлива – національність.) Бідний дядя Шуня, який усе життя співав з усіма “Катюшу” і лише зрідка “Жахливий гембель в домі Шнеєрсона”, – дядя Шуня, котрий був погано знайомий навіть із Шолом-Алейхемом, зате лестив себе Еренбургом, – дядя Шуня, кого проклятий акцент, проклятий синтаксис видавали з головою; хто в битві з ними віддавав

дітей у найкращі російські (а в Україні – українські, а в Узбекистані – узбецькі) школи, – дядя Шуня отримував генеалогію, що не поступалася нічийй. Із рук С.С. Аверинцева він отримував особисто себе всередині біблійного світу... То була воістину перша всесоюзна (але й “космічна”) реабілітація і канонізація Інших.

(Мені дуже шкода, що філолога-ісламіста рангу і складу С.С. у колишньому Союзі не знайшлося.)

...Час, старий кріт рив підкоп під “гарні затишки” масової застійної свідомості. Наставала епоха туги. Перші її симптоми були саме “родинні”: Афган та Ізраїль, похоронки й від’їзди. (Або висилки, замасковані КДБ під від’їзди, – як у випадку з Еткіндом.) “Всесвітня сім’я народів” – радянський інтернаціоналізм – (якою – серед небагато чим – пишались “не за програмою”) лопнула в Афгані. Внутрішньо-союзна “сім’я народів” – в аеропортах, де проводжали тих, хто виїздив. (Думали – назавжди.)

Сценка в київському трамваї тих літ. До виходу проштовхуються тато, мама і хлопчик років восьми. Хтось – беззлобно, радше похвально: – “Ну, наші євреї всюди пролізуть...” Хлопчик – озирнувшись, спокійно: “А ми не ваші євреї...” Шок. Тиша.

Уперше Близній, Інший став предметом вибору. (Хто – “ми”? Хто “вони”?) Уперше після Другої світової масово ховали і масово прощалися. Уперше не наші виявилися так кровно – родинно, дружньо, творчо – “нашими”. А “ми” (всі “ми”) вперше переживали певний досвід Освенціма. Семен Липкін: до люка літака проводжали, як у пічку крематорію. Інша поетеса, тоді ж: “Поруч – діра в людський зріст”.

Ці діри порешетили звичні межі “свого – чужого” набагато радикальніше, ніж заборонені радіоголоси. Та ж поетеса, але вже у 1980-х, підсумовувала: “Ви вернетесь – була б охота. Ви повернетесь. А чи повернеться хтось із нас?”

Повернутися до себе і в себе по-старому – після тих кровоточивих дір – стало немислимо. Читати С.С. Аверинцева по-старому – також.

Туга згущувалася в біль; біль – у гнів.

Про гнів слід сказати окремо.

Єдина, але безумовна умова, за якої духовна (та й душевна) туга продуктивна: якщо вона – початок, а не кінець. Шлях, а не ступор. Якщо за нею іде щось сильне: протидія, протиудар. Згадане вище відштовхування від дна.

Для себе я називаю його – гнів.

Як – гнів? У православному розумінні – перша ознака гордині. Руйнівник стількох любовей, стількох сімей?

Поясню. Туга може бути безадресною; гнів – ні. Туга може бути бездіяльною; гнів – ні. Туга може не брати на себе відповідальності за інших, “не вплутуватися”; гнів – ні.

Гнів – дишло: без нього “віз життя” – ні з місця. Важливо тільки (чого варте це “тільки”!) повернути дишло протесту проти себе.

Яка внутрішня репліка, зазвичай, супроводить гнів? “За що мене – так?” (Ображають, принижують, не чують, не люблять.) Головне в тому, щоб змінити наголос – і займенник: “За що ж – тебе так не люблять?” І відразу виникає Інший. Зіркий. Суворий. (Навіть якщо – особливо якщо – люблячий.) Він починає битися за тебе ж самого: проти тебе – податливого, тебе – що примружує очі; тебе – що потурає собі.

Цей гнів і є сором душі. Він “старозавітний”; він – вогонь, що пожирає. Без нього я також не вірю в родинну, общинну, будь-яку людську співдружність.

Нас відучили гніватися на самих себе – соромитися. Або ми дозволили себе відучити.

Тричі я пройшла через досвід нестерпного сорому через те, що я росіянка. Уперше коли близько зіткнулася з Григорієм Порфіровичем Кочуром і дізналася від нього “неформальну” історію советської України. Вдруге – коли відїжджав у вигнання Еткінд. Утретє – коли я консультувала виставу “Бахчисарайський фонтан” за О.С. Пушкіним у Кримськотатарському театрі й пізнавала біографії учасників нашого спектаклю. Мустафа – Гирей: батько помер у Херсонській області, так і не дочекавшись дозволу на вїзд до Криму; син його не пам’ятає – пам’ятає від батька тільки запах столярного клею... Ахтем (режисер спектаклю): його перша пам’ять про Крим – запах квітнучої лаванди... Зарема (в житті й за роллю): батько, повернувшись, купив якесь руйновище хати в Бахчисараї – “вона ж притулилася стіною до Бахчисарайського палацу, до нашої історії...” Шевкет-ага (художник) приїхав уперше до Керчі; вночі вийшов надвір – ліг на землю, як батько-чабан, і побачив ті, батьківські, кримські зірки...

Тоді я й стала росіянкою: прийнявши в себе цей сором.

Чи відчували, чи відчуваємо ми його – перед батьками, перед дітьми, перед чоловіком – жінкою? Перед Іншими? Якщо ні – ми самі не діти, не батьки, не подружжя, не друзі. Забули, що це таке!...

Але ж “онтологічно”, Промислом – сором цей у нас вкладено. Колись у нас вбивали дарвіністський аргумент щодо “тваринності”

людини: філогенез повторює онтогенез. Насправді саме духовний “філогенез” повторює *духовний* онтогенез. Рай немовлятської неподільності, “єдиноутробності”... Жах “самості”, що накочується в дитинстві й отроцтві... Юність: із ближніми вона з’ясовує стосунки, як Йов із Богом, – і готова з’ясувати їх за ту ж ціну, аби лише (за словами Аверинцева) “з’ясувати стосунки начистоту”...

Так Інші дають нам досвід Богоспілкування, – о, який же несолодкий для нас грішних! Так – жахаючись Іншого, ми примирюємося з Іншими, почавши жахатися самих себе і воювати із самими собою.

І знову – повернуся до С.С. Аверинцева.

Відкриття юдея. Відкриття християнина. Відкриття Іншого як Ближнього... Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х цей дар С.С. Аверинцева збунтував нашу свідомість з одного кінця: чи справді близький – настільки Інший?.. Наприкінці 1970-х, після “чорних тюльпанів” і “малих крематоріїв”, бунт змістився на інший кінець: чи насправді Інший настільки близький – авторові, як став близький – нам?..

Знову каюся. На “Поетику ранньовізантійської літератури” я склала напівепіграматичний відгук, в якому зазначала, що автор “із красномовністю елліна просторікує про переваги юдея”. Зрозуміло, що викликало сумнів: чи не забагато професіонального блиску в цій чудовій ерудиції, у цих формулах С.С. Аверинцева, що миттю вбирає власна пам’ять?..

“Біблія – книга, в якій ніхто не соромиться кричати про свій біль...”, “Для малоазійських християнок, яких сотнями через службовий обов’язок катував і розпинав естет і літератор Пліній Молодший, гідність людини мала інакший вигляд...” Тощо, тощо. (Свідомо переказую С.С. Аверинцева з пам’яті.)

Чи не занадто красиво? Тінь “естета й літератора” – чи не лягла вона на самого автора?..

Таня Непомнящая, дружина пушкініста В.С. Непомнящого, могутня актриса, але “актриса-надомниця” (її дотеп), бо ж мати, що віддала себе лікуванню сина, – Таня виконувала в ті роки “вдома” притчу в особах.

– “Уявляєш? Ніч, холоднеча; дощ хлющить, на околиці церквиця – забита гвіздками, обікрадена; на паперть заблукав п’яничка, оглядається, молитви жодної не знає, тільки бурмоче: о Господи,

Господи... А Той, нагорі, каже Сам Собі: “Ну, ось. Із цим усе гаразд. А он там, у кабінеті при лампі, ще один сидить; книги про Візантію кругом розкладено. Як би Мені і з ним впоратися?..”

Щоправда, Таня тут же додавала: “Ні, його рукавички врятують”. – “Які рукавички?” – “А йому жінка рукавички на гумочках до рукавів пальта пришиває. Щоб не загубив.” – “Та ж він наймолодший доктор філології в СРСР?” – “Дитя він Боже. Як Петруша Гриньов: “Дитя надумало женитися...””

Наскільки мала рацію вона (не ми, ті, що сумнівалися), – продемонструвала епоха “перебудови” і “постперебудови”. У 1980-х С.С. Аверинцева вперше було візуалізовано перед “масовою” ТВ аудиторією – здається, у “Клубі кіномандрівників”. Вічний друг вічного Тура Хейердала (а за сумісництвом – штатний розвідник), Юрій Сенкевич оголосив тему: печерні монастирі Каппадокії. Оскільки щодо Каппадокії розвідка була не вельми обізнана, Сенкевич передав слово “нашому відомому” С.С. Аверинцеву. Той сидів у глибокій “відключці”, цілковито відповідаючи темі, і дивився у центр стола. Щойно пролунало його ім’я, відразу ж розпочав: “Отже. Печери Каппадокії і печера як символ узагалі...”

Тільки ще раз я зустрічала людину, яка включалася у будь-яку запропоновану тему словом “отже”. То був Юрій Михайлович Лотман. “Отже” означало постійну навичку, по-перше, мислити вголос, а, по-друге, спілкуватися з найрізноманітнішими персонажами історії... Так і С.С. Аверинцев. Він одразу ж прилучився до передачі: печера як прихисток від зла; тихий затишок у святому лоні матері-землі... – і на цьому мову його обірвав туристичний відеоролик.

“Кіномандрівки” як жанр розлогої культурології не передбачали. Їхня функція була чіткою: відеоерзац для невиїзних советських громадян...

Я встигла побачити лагідні, докірливо-терплячі очі С.С. Аверинцева – і запам’ятати свій гнів-сором. Звернений до себе, до “своїх”, до “нас”. Цей маленький казус так виразно показав мені, як нас люблять – і як не люблять. За що люблять – за що не люблять. Люблять – за “дітей Божих”, і люблять – по-дитячому – по-Божому. Не люблять – за те, що ми (я) дозволяємо таке із собою виробляти.

А С.С. Аверинцеву – йому, виявляється, просто даровано було оминати другий етап переходу через пустелю і відразу опинитися на наступному етапі – душевної дорослості й терпіння.

...Матерів, дружин, педагогів часто запитують: як у вас вистачає терпіння? Запитання це ставлять протягом століть – слов'янам, євреям, кримським татарам? Про людей ісламу судити не беруся; юдеям і християнам досить у відповідь звести очі догори. Педагог і Отець у нас такий – багатотерпеливий.

Переклад із російської Михайлини КОЦЮБИНСЬКОЇ